XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARIDA O‘RTA OSIYONING “USULI JADID” TIPIDAGI MAKTABLARDAGI TA’LIM-TARBIYA TIZIMI KONSEPSIYASINING MAZMUNI VA MOHIYATI

Aslonov Madamin Mansurovich
Buxoro shahar 24-son “Nurli maskan” ixtisoslashtirilgan maktab-internati direktori p.f.f.d.(PhD), dotsent

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O‘rta Osiyoda faoliyat yuritgan jadid maktablarining ta'lim-tarbiya tizimi, uning mazmuni, mohiyati va pedagogik ahamiyati tahlil qilingan. Jadidchilik g‘oyalarining milliy ta'lim rivojidagi o‘rni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: jadid maktablari, ta'lim-tarbiya, jadidchilik, O‘rta Osiyo, pedagogika, tarix.

Аннотация. В статье анализируются содержание и сущность концепции системы обучения и воспитания в школах джадидского типа Центральной Азии конца XIX – начала XX века, а также её значение для развития образования.

Ключевые слова: джадидские школы, образование, воспитание, Центральная Азия, педагогика, история.

Abstract. The article analyzes the content and essence of the educational concept of Jadid schools in Central Asia in the late nineteenth and early twentieth centuries and highlights their contribution to the development of national education.

Keywords: Jadid schools, education, upbringing, Central Asia, pedagogy, history.

Jadidchilik harakati O‘rta osiyodagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotda muhim burilish yasagan oqimlardan biri hisoblanadi. Bu harakatning yetakchilari, jadidlar, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonva boshqa turkiy xalqlarning madaniy, siyosiy va iqtisodiy hayotni isloh qilishga intildilar. Ularning asosiy maqsadi zamonaviy bilimlarni xalq orasida yoyish, milliy o‘zlikni anglashni mustahkamlash va xalqni dunyodagi taraqqiyot jarayonlaiga moslashtirish edi.

XIX asr ijtimoiy-falsafiy, diniy-axloqiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotda so‘nggi va kelgusi yuz yillikning boshlanish davri bo‘lib, g‘oyaviy-nazariy va mafkuraviy qarashlarning shakllanish xilma-xilligi bilan ajralib turadi.Jadidlar harakati vujudga kelguniga qadar Turkistonda turli ma’naviy-g‘oyaviy va mafkuraviy oqimlar qadimchilar, islohotchilar, be-

dilchilar, mashrabxonlar, shuningdek, Markaziy Osiyo, umuman turkiy xalqlarga taalluqli bo‘lgan tafakkurning turli shakllari, ijtimoiy-falsafiy mazmun va yo‘nalishga ega bo‘lgan ma`rifiy ta`limotlar va nazariyalar mavjud edi. Jadidlar merosi bugungi kunda ham turli xalqlar o‘rtasida yangi munosabatlar va hamkorlikni rivojlantirshda ahamiyatli rol o‘ynamoqda. Ularning g‘oyalari va tashabbuslari nafaqat o‘z davrida, balki hozirgi kunda ham turkey xalqlar o‘rtasidagi madaniy, ta`limiy va iqtisodiy aloqalarni mustahkamlshda dolzarb o‘rin tutadi. Quyida ushbu harakatning turkiy xalqlar o‘rtasidagi munosabatlarni rivojlantirishdagi asosiy jihatlar tahlil qilinadi.

Jadidchilikning poydevori, tamal toshi usuli jadid maktablarining tashkil qilinishi edi. Hamonki, maqsad jamiyatni yangilash ekan, uni yangi avlodgina qilishi mumkin edi. Buning uchun esa zamon talabiga mos yoshlarni tarbiyalash masalasi jadid allomalarining oldiga qo‘yilgan bosh masala bo‘ldi. 1900-1925 yillar “jadidchilik” tushunchasining paydo bo‘lishi o‘z davrining eng tashabbuskor davridir.1 Jadidlar faoliyati ta`lim tizimining tubdan isloh qilinishiga qaratilgan bo‘lib, ular tomonidan tashkil etilgan “yangi usul” maktablari bu jarayonning asosiy qismi edi. Bu maktablarda ta’lim berish usuli qadimgi madrasalardam keskin farq qilardi. Ana’naviy maktablarda o‘qituvchilar bir necha yil davomida talabalarga ko‘proq diniy bilim berish bilan cheklanardi, yangi usul maktablarida esa jadidlar arab alifbosining soda va modernizatsiyalangan shaklini qo‘llagan holda o‘qish va yozishni o‘rgatishga katta e’tibor qaratdilar. Bu maktablarda darsliklar ham zamonaviy mavzularda yozilgan bo‘lib, ta’lim jarayoni yanada tushunarli va tezlashtirilgan uslubda olib borilgan.

O‘rta Osiyoning “usuli jadid” tipidagi ko‘pgina maktablarida, ayniqsa, XIX-asr oxirida paydo bo‘lishining dastlabki bosqichida Baxchisaroy, Qozon va Orenburgda nashr etilgan alifbolar, antologiyalar va boshqa turkiy tildagi didaktik kitoblardan, asosan, jadid maktablarida keng foydalanilgan. Dastlab jadid pedagogik adabiyoti, asosan, tatar tilidagi o‘quv qo‘llanmalari: “Xo‘jay siben”

1 B.Qosimov milliy uyg`onish: Jasorat, ma`rifat, fidoiylik. –T. ma`naviyat, 2002. 10-bet.

(“Bolalar o‘qituvchisi”), Ismoil Gasprinskiyning “Ro‘xbari muallim”, “Ilmi akoid” (“Dunyo qarashlari ilmi”) va Ahmad Hodi Maqsudiyning “Ibodat” -ul-islomiyya” (“Islomiy ibodat”), “Savodxon” (“Savod o‘rganish”) va “Husn-al-mashrab fi sarf lison- al-arab” (“Xususiyatlar”). Shuningdek, Olimjon Barudiyning “Arab tili morfologiyasi”, Qozon, Kavkaz va Sharq mamlakatlarida nashr etilgan fors tilidagi darsliklar, jumladan Safarali Valiboyevning “Usuli jadidi lisoni forsi” (“Fors tilini

o‘qitishning yangi usuli”), “Muqaddimai bidon” va “Sharxi Abdullo” grammatik risolalari yangi uslubdagi maktablarda kundalik darsliklarga aylandi. O‘rta Osiyoda jadidchilik harakati vujudga kelib, rivojlanib borar ekan, 20-asr boshlarida jadidlarning o‘zlari mahalliy tillarda maktab va o‘quv adabiyotlarini tuzib, nashr eta boshladilar.

O‘rta Osiyoda jadid maktablarining mavjudlik manbalariga kelsak, ular xususiy bo‘lib, aksariyat hollarda ularni yaratuvchilari, ya’ni o‘qituvchilari – yangi uslubchilar, to‘g‘rirog‘i jadidlar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan. Ba’zi hollarda ular badavlat odamlarning xayr-ehsonlari bilan ta’minlangan. Ularning boshqa tirikchilik manbai o‘qish to‘lovlari edi. Talabalarning 15-20 foizi, asosan, kambag‘allarning bolalari bepul o‘qidilar. Ta’kidlash joizki, jadid maktablarida yaxshi jihozlangan ta’lim-tarbiya xarajatlari eski usulga qaraganda qimmatroq edi.

Yangi usul maktablarining o‘qituvchilari aniq maosh olmadilar. To‘lov talabalardan ota-onalarning boyligiga qarab undirildi va maksimal normalar 50 tiyindan 1 rublgacha edi. 50 tiyin oyiga. Ba’zi boy ota-onalar o‘zlarining shaxsiy iltimosiga binoan 2 rubldan hissa qo‘shdilar. Har bir talaba har oyda maktab anjomlari va kerakli darsliklarni xarid qilish uchun pul sarflashi kerak edi. Pul muammosi bolalarni yangi usuldagi maktablarga berishda asosiy to‘siq bo‘ldi, shuning uchun ham eski maktablar mavjud bo‘lib, ularda oylik to‘lov o‘rtacha 15-20 tiyin edi.

Yangi usuldagi maktablarda o‘quvchilarning to‘rtdan biri odatda bepul ta’lim oldi. Ko‘pincha bular maktab to‘lovlarini to‘lay olmaydigan kambag‘allarning bolalari edi. Ularga maktabdan bepul darsliklar, daftar, ruchka va boshqa jihozlar berilgan. Kambag‘al bolalar uchun bepul ta’lim yangi usul maktabining reklamasi edi. Aholi odatda qarzda qolmadi, boy odamlar kambag‘allarga bepul ta’lim berish evaziga yangi usuldagi maktablarga bepul binolar berdi. Masalan, Mirdod Mir Vafo Toshkent shahridagi Munavvar- qori Abdurashidxonov nomidagi 2-sinf maktabida bino qilib bergan, mazkur maktabning 150 nafar o‘quvchisidan 80 nafari tekin o‘qigan, qolganlari esa oylik 75 foiz o‘qish to‘lovi to‘lagan. Maktab jadidlarning “Yordam” xayriya jamiyatidan har oy 50 rubl miqdorida subsidiya olib turardi. Maktablarni saqlash xarajatlari quyidagicha edi: rus tili o‘qituvchisi 25 rubl, huquq o‘qituvchisi 20 rubl, arab va fors tillari o‘qituvchisi 15 rubl, kichik bo‘limlarda savodxonlik o‘qituvchisi 10 rubl, o‘quv jihozlari uchun oylik xarajatlar kambag‘al bolalar uchun - 5-6 rubl. . Qolgan 40-45 rubl. Munavvar-Qori o‘zining asosiy yordamchilari orasida bo‘lindi.2

Albatta, maktabdan kichik daromad va badavlat talabalarning ixti-

yoriy hissasi va badavlat kishilarning xayr-ehsonlari bo‘lgan. Maktabdagi barcha bayram tadbirlari, masalan, bitiruv va ko‘chirish imtihonlari, o‘quvchilarning bahorda saylga sayohatlari (bayramlar), shuningdek, maktab uchun favqulodda harajatlar – partalar, o‘quv qurollari sotib olish va hokazolar aynan shu daromadlar hisobidan amalga oshirilgan.

Yangi usuldagi maktablarga oddiy maktab yoshidagi – 8 yoshdan 12 yoshgacha bo‘lgan bolalar qabul qilindi. Maktabga kirishda nafaqat ota-onalarning, balki o‘quvchining ham roziligi 2 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat boshqaruvi.- F 47.- D. 2829,- L.23-24.

kerak edi. Jadid maktabiga kirgan har bir kishi maktab tartib- qoidalari – darsda, tanaffusda o‘zini qanday tutishi, o‘qituvchilari, do‘stlari bilan qanday munosabatda bo‘lishi, kitoblari, daftarlarini saqlashi va hokazolar bilan tanishtirildi. Maktab intizomining har bir buzilishi uchun maktab tartib-qoidalarida huquqbuzarga qanday jazolar qo‘llanilishi kerakligi ham ko‘rsatilgan. Jazolar insonparvar edi: engil tanbeh, tanbeh, burchakda turish, darsdan keyin qolib ketish va faqat jiddiy harakatlar uchun maktabdan haydash bor edi. So‘kinish, kaltaklash va qo‘pol muomala qilish qat’iyan man etilgan. Yangi usuldagi maktablarning maktab qoidalariga o‘qituvchilar ham kiritilgan - u o‘quvchilarga qanday munosabatda bo‘lishi kerak va uning o‘quvchilarga nisbatan qanday mas’uliyati bor barchasi belgilab berilgandi.

Unga ko‘ra yangi uslubdagi maktab o‘quvchilari Munavvar- qori Abdurashidxonovlar tomonidan tashki qilingan 4 o‘rinli partalarda o‘tirishdi. Barcha sinfxonalarda katta doskalar, o‘qituvchi uchun stol va stul bor edi. Sinf xonalari odatda juda katta, chap tomonda yorug‘lik bor. Rus tilini o‘rganish sinfida devorlarga rus tilida maktablarda keng tarqalgan jadvallar osilgan, boshqa sinflarda esa maktab rasmlari umuman yo‘q edi, bu erda faqat tatar nashrlarining geografik xaritalari osilgan.

Jadid maktablarining butun ommasi uchun umumiy xususiyat ta’lim tili masalasidagi noaniqlik edi. Asosan, jadid maktabida ta’lim o‘z ona tilida olib borilishi kerak edi, chunki ta’limning eng boshida musulmon dini arab tili hukmron bo‘lgan eski usuldan farqli o‘laroq. Yangi usul maktablarida Shayx Sa’diya Sheroziyning “Guliston” she’rlar kitobi asosida ikki soat ichida fors tili – o‘qish, suhbat, grammatika o‘rgatildi. Yana bir yangi til - arab tili kiritildi, unda grammatika va nutq tili o‘rganildi. Arab tilini o‘rganishga ikki soat vaqt ajratildi. 20-asr boshlarida O‘rta Osiyo tillaridan birida maktab o‘quvchilariga zamonaviy bilimlarni o‘rgatadigan odamlarni topish juda qiyin edi. Shu bilan birga, mintaqada ko‘plab Volga tatarlari yashagan, ular orasida 19-asrning so‘nggi choragida maktab ta’limi katta yutuqlarga erishgan. Turkiston

o‘lkasi, Buxoro amirligi va Xiva xonligidagi jadid maktablarining birinchi o‘qituvchilari esa, qoida tariqasida, Volga tatarlari, ba’zan Qrim tatarlaridan bo‘lgan o‘qituvchilar bo‘lgan. V.V. Bartoldning qayd etishicha, Markaziy Osiyodagi yangi usul maktablarining tarqatuvchilari dastlab “deyarli faqat Rossiyaning ichki viloyatlaridan kelgan tatarlar” edi 3.

Jadid maktabi o‘quv dasturining tipik bandi til o‘rgatishdir. Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston o‘lkasining yangi uslubdagi maktablari oldiga shunday vazifa qo‘ygan: Bolalar turkiy (o‘zbek) – uy va oila tilini, fors (tojik) – she’r va madaniyat tilini bilishlari; Arab tili din tili; Rus tili - iqtisodiyot va sanoatni rivojlantirish uchun va nihoyat, xalqaro darajaga chiqish uchun sizga Evropa tillaridan biri kerak: ingliz, fransuz yoki nemis. Shuningdek, jadid Mirzo Sirodj Buxoro maktablarida arab, fors va rus tillarini o‘rganishni yo‘lga qo‘yish zarurligini ta’kidlagan edi. 4Ochig‘i, jadidlarning realistik til dasturi ko‘plab tarafdorlarini topdi.

Yangi usuldagi maktablar o‘quvchilari rus tili kursini ancha mustahkam o‘zlashtirdilar, maktabdan olgan bilimlari ikki yillik rus tili maktablarini bitirayotgan bolalar bilimiga yaqinlashdi.

M. Abdurashidxonov maktabida haftada 12 soat rus tilini o‘rganishga ajratilgan, uni o‘rgatish uchun rus maktabidan rus tili o‘qituvchisi taklif qilingan. M.Abdurashidxonovning o‘zi esa “Turkiston vedomosti” gazetasi muxbiri bilan o‘zining yangi metodik maktabida rus sinfi ochilishi haqida suhbatda shunday

3Bartold V.V. Turkiston madaniy hayoti tarixi.- Leningrad, 1927.- B.136. 4Mirzo Siroj. Maktab dar Bukhoro // Samarqand, - 1913. - 12-son deydi: “Biz, Turkiston musulmonlari, Rossiya fuqarolari bo‘lganimiz uchun, hech qanday holatda ham, rus tilini o‘rganishni e’tiborsiz qoldira olmaymiz. Shuning uchun maktab davrida rus tilidagi maktabning kurs dasturi bo‘yicha yuqori sinf o‘quvchilari uchun rus sinfi ochildi. Rus tilidagi maktabning rus tili o‘qituvchisi rus sinfiga dars berishga taklif qilindi5.

Buxorodagi jadid maktablarining barchasida dastur, eng avvalo, tojik tilida savod o‘rgatish bilan chegaralangan edi. Mulla Vafo maktabida o‘quv jarayoni biroz boshqacha edi. Uning asosiy e’tibori rus tiliga qaratildi va uning butun maktabini rus tili maktabi deb atash mumkin. Pedagogika tarixi tadqiqotchisi A.E.Shermatov ta’kidlaganidek, o‘qitish S.M.Gramenitskiyning darsliklaridan foydalangan holda juda muvaffaqiyatli olib borildi, 19-asr oxiri - 20-asr boshlari rus tilini o‘rganishga bo‘lgan katta ehtiyoj buxoroliklar, ayniqsa, savdogarlar orasida keskin sezilib, mulla Vafo maktabiga rus tilini o‘rganish istagida bo‘lgan ko‘plab odamlarni jalb qildi. Ozarbayjon nashrlaridan biri 1913-yilda Buxorodagi maorif ishlari haqida shunday yozadi: «Mahalliy madras-

alarda darslar boshlandi. Bu yil boshqa viloyatlardan tashrif buyuruvchilar kam. Xalqda ma’rifatga intilish bor. Shu paytgacha maktablarda rus tilini o‘rgatish odat tusiga kirmagan bo‘lsa, hozir bunga e’tibor qaratilmoqda”.6

Yangi uslubdagi jadid maktablarining o‘quv dasturiga qo‘shiqchilik majburiy fan sifatida kiritilgan. Dastlab qo‘shiq aytish faqat diniy xarakterga ega edi. Maktab o‘quvchilari domla boshchiligida qiroat, Qur’ondan suralar, shoirlarning ma’naviy

5Munavvar-qori Abdurashidxonovning yangi usul maktablariga nazar // Turkiston gazetasi.- 1915.- 283-son.- 19 dekabr. 6 Shermatov A.E. Inkishofi maktabhoi usuli pav dar Osiyoi Miena bad az revolution!! Solxoi 1905-1907 // Maktabi Soveti.- 1967.- No 3.- B. 25. she’rlari – Xuvaydo, Mashrab va boshqalar kuylar edilar. Ammo asta-sekin musulmonlar sohasidagi yangi oqimlar ta’sirida, tatarlar o‘rtasidagi tushunchalarning buzilishi ta’sirida. qisman tojiklar va o‘zbeklar o‘rtasida milliy oqimlarning uyg‘onishi, “usuli jadid maktablari”dagi qo‘shiqlar mazmuni tobora millatchilik dunyoviy tus ola boshladi. Bolalar haftasiga 1 soat qo‘shiq aytish bilan shug‘ullanib, Abdullo Avloniy tuzgan yuqorida tilga olingan “Adabiyot” to‘plamidan qo‘shiqlarni yoddan o‘rgandilar.

Xonandalik darslarida she’rlar bir vaqtning o‘zida butun sinf tomonidan o‘qilib, xor tomonidan maqom shaklida ijro etildi. Talabalar notasiz, o‘z ovozlari bilan kuylashdi va qo‘shiq aytish ikki soat davom etdi. Munavvar-qori Abdurashidxonovning yangi usul maktabida ashula darsi haqida G.Andreev 1915-yilda shunday yozgan edi: “O‘quvchilar o‘z partalarida o‘tirib kuylashadi. Odatda yaxshi ovozli talabalardan biri yetakchilik qiladi. Yakkaxon she’rni tugatgandan so‘ng, barcha bolalar xorda ko‘taradilar va misralarni bir ovozdan takrorlaydilar. Qo‘shiq baland va shovqinli. Hamma bir ovozda kuylaydi. Ikkita motiv bor. Biri tezlashtirilgan temp va baland notalar bilan baland ovozda; ko‘tarinki vatanparvarlik qo‘shiqlari uchun xizmat qiladi. Boshqa sabab esa yopishqoqroqdir. G‘amgin ta’sirli takrorlashlar va past notalar bilan; g‘amgin tarbiyalovchi mazmundagi qo‘shiqlar kuylashadi. Bu qo‘shiq maktabga g‘ayratli bo‘lgan muhim musulmon kishi tomonidan maktabga borganida aytiladi” .

Tekshiruv davomida taftish komissiyasi a’zolari tomonidan K.K.Palen 1908-yilda “Usuli jadid” tipidagi maktablardan birida shunday voqea sodir bo‘ldi: o‘quvchilardan ularning qanchasi shia, qanchasi sunniy ekani so‘ralgan. “Nega buni bilishingiz kerak? Hammamiz shia va sunniymiz – barobar (teng). Bizda sunniylar ham, shialar ham yo‘q”, degan javob keldi. Bu javobdan kelib chiqib,

auditorlar “yangi usuldagi maktablarda yosh avlod diniy tuslaridan qat’iy nazar, barcha musulmonlarning birodarligi va muhabbati tushunchalarida tarbiyalanmoqda”, degan xulosaga kelishdi. 7.

Shunday qilib, jadidchilik pedagogikaning didaktik tamoyillari asosida O‘rta Osiyodagi musulmon maktablarini tashkil etish, mazmuni va ish uslublarini birmuncha takomillashtirdi. Yangi usuldagi jadid maktablari ilgari bo‘lmagan zamonaviy jihozlar bilan jihozlanib, sanitariya-gigiyena talablari asosida tartibga solindi. Jadid maktablarida oldingi burg‘ulash va eslab o‘qitish tizimini zaiflashtirgan o‘qitish usullari qo‘llanila boshlandi. Ta‘lim mazmuni o‘zgardi: ushbu maktablarning dasturi va o‘quv rejalariga haqiqiy umumiy ta’lim fanlari kiritildi - ona tilida o‘qish va yozish, arifmetika, tarix, geografiya, shu jumladan tabiiy fanlar va rus tilida, lekin diniy fanlarning roli etakchi o‘rinni saqlab qoldi. Shuningdek, jadidlarning ta`lim sohasidagi islohotlari, ularga asoslangan yangi maktab tizimlari, o‘qituvchilarning pedagogik uslublari va ta’lim metodologiyasi nafaqat o‘z davrida, balki keying avlodlarga ham katta ta’sir ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir”. - Toshkent. “O‘zbekiston”. 2018. b-497.

2. Dolimov U.”Turkistonda jadid maktablari”.Toshkent.Universitet.2006.b-126.

3. Xudoyqulov A.M. Turkiston jadidlarining ta’lim-tarbiyaviy faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Muallif avtoreferati. diss. Ph.D. ist. Fanlar.- Toshkent, 1995.- B. 17.

4. Наимов Н. Бухоро жадидлари.Тошкент. Фан. 2000.Б-8-13.

7Senator Chemberlen graf K.K.ning eng katta buyrug'iga binoan Turkiston o'lkasining auditi to'g'risidagi hisobot. Palenom. VI-son. Ta'lim ishi.- Sankt-Peterburg, 1910. - B. 135.

5. Bartold V.V. Turkiston madaniy hayoti tarixi.- Leningrad, 1927.-B.136.

6. B.Qosimov milliy uyg`onish: Jasorat, ma`rifat, fidoiylik. –T. ma`naviyat, 2002. 10-bet.

7. Ayniy S. Tarixi inkilobi Bukhoro.-B.232. 8. Xotamov N. Buxoroda amir tuzumining ag‘darilishi.-84-bet. 9. Xo‘jaev F. Jadidlar/O‘rta Osiyodagi inqilobiy harakatning ocherk.-M.,1926.-P. 8.

10. Samoylovich A. Yosh buxoriylar va Sharqning birinchi maxfiy jamiyati.-1922.-No1.-B.98.

11. Tabarov S. Du makola // Sadoy Shark.-1989.-6-son.-S. 104.; Uning: “Tarbiyai atfol” // Sovet tonikasi ensiklopediyalari.-7-qism.- B.255.

12. Shermatov A.E. Inkishofi maktabhoi usuli pav dar Osiyoi Miena bad az revolution!! Solxoi 1905-1907 // Maktabi Soveti.- 1967.- No 3.- B. 25

13. Ishanov A.I. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi.-B.94; Ergashev B.X. Jadidchilik ijtimoiy-siyosiy g'oyalarining shakllanishi va rivojlanishi tarixidan. Yosh buxoroliklar mafkurasi. -BILAN. 3 6.

14. Ayniy S. Hayotim haqida qisqacha - Stalinobod, 1958.-B.75- 76.

15. Ishanov A.I.Fayzulla Xo'jaev. Hayoti va faoliyati insho.- Toshkent: O'zbekiston, 1972.-B.9.

16. Ergashev B.X. Buxoro amirligidagi milliy ozodlik harakati mafkurasi.-B.24-25.

17. Toshqulov D. Yosh buxoroliklar: siyosiy-huquqiy qarashlar evolyutsiyasi // Inson va siyosat.- 1991. - No 6. - B. 75-82.